

Т.Г.Гончарук

ТРАНЗИТНА ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ПРАЦЯХ О. П. ОГЛОБЛИНА

Ім'я визначного історика Олександра Петровича Оглоблина (1899-1992) добре відомо дослідникам минулого в Україні та за її межами. Частина свого творчого шляху О. Оглоблін пройшов перебуваючи на Батьківщині, іншу частину (з 1945 року) — на еміграції.

Вплив О. Оглоблина на розвиток вітчизняної історіографії був вельми помітним і в 1920-х рр. ("роки 1920-1930 в житті Олександра Петровича, можна уважати золотою добою його творчості і педагогічної діяльності". — відзначає відомий історіограф Любомир Винар)¹. Вже тоді академік Д. І. Багалій називав М. Слабченка та О. Оглоблина двома головними представниками так званого "марксистського підходу" до вивчення минулого України, який Дмитро Іванович ототожнював передовсім з новаторством². Пізніше О. Оглоблін називав "марксистську школу" в українській історіографії 1920-х рр. "школою революційною в кращому розумінні цього слова". "Ясна річ, — продовжував історик, — що з московським "марксизмом-ленінізмом" це не мало нічого спільного"³. Загалом О. Оглоблін ха-

рактеризував 1920-ті рр., як такий етап розвитку "української совєт-ської історіографії", "коли вона була українською, але не совєтською" ⁴.

Характерною рисою досліджень українських істориків "марксистського напрямку" 1920-х рр. вважалася особлива увага до соціально-економічної історії XIX ст. Пізніше, вже на еміграції, О. Оглоблин пояснював, що інтерес дослідників 1920-х рр. до соціально-економічної історії Наддніпрянщини XIX ст. обумовлювався в тому числі й недоліком схеми української історії розробленої М. Грушевським. З цієї схеми практично "видав" період кінця XVIII — початку XX ст. "Для Грушевського, — відзначав О. Оглоблин, — XIX століття в історії України — це було "століття українського відродження", яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст історії XIX-XX століття. Таким чином, широка й повна ріка історичного процесу України переходила у вузький хоч сильний і швидкий потік, за межами й остронь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України" ⁵.

Найголовнішим процесом, що його кінце потрібно було розглянути, досліджуючи вітчизняну історію XIX ст., визначний історик вважав "процес формування українського територіального масиву", оскільки "Україна вступила в 19 століття, як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю". Серед цих територій Олександр Петрович, звичайно, називав і "до кінця XVIII ст. окремий величезний простір — Південної України (тут і далі курсив О. Оглоблина — Т. Г.), з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (XVI-XVIII ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. Новоро-сією, або Новоросійським краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року, вважала за органічну частину Російської держави" ⁶.

Говорячи про "територіальну проблему" української історії XIX — початку XX ст. О. Оглоблин зазначає: "Треба зауважити, що ця проблема не така проста, як воно може здаватися на першій погляд, бо мова мовиться не про механічне сполучення, мовляв зліплення, окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загальноукраїнському казані. Ні, йдеться про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів — географічного, економічного, політичного — в єдиний націо-

нально-територіальний комплекс сучасної, новітньої України." Неабияке значення, на думку Оглоблина, мала "консолідація українських земель із відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм", оскільки "капіталістичний розвиток України в XIX столітті був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіальний масив України"⁷.

Таким чином, інтерес українських істориків-новаторів 1920-х рр. до економічної історії був цілком зрозумілим. Притому О. Оглоблин і М. Слабченко прийшли до висновку, що господарство Наддніпрянщини XIX ст. слід розглядати як єдине ціле, своєрідну "господарську автономію" у складі імперії. Олександр Петрович уже у своїй першій ґрунтовній праці з історії вітчизняного господарства наголосив, що економіку першої половини XIX ст. можна вивчати "виходячи тільки з принципу господарської автономії України"⁸. Пізніше О. Оглоблин зазначав, що до утворення чи поширення цієї "автономії" на всю Наддніпрянщину спричинило об'єднання її земель у кінці XVIII ст. під владою Російської імперії. "Це було об'єднання розпорошених, колись розбитих частин єдиного економічного організму України, — писав О. Оглоблин, водночас підкреслюючи, — звичайно, процес консолідації економіки розвивався повільно і в складних економічних умовах", маючи на увазі боротьбу за українські ринки західноєвропейського та російського капіталу⁹. Економічна "автономність" Наддніпрянщини, на думку О. Оглоблина, мала визначальний вплив не тільки на господарський розвиток країни, але й на всю українську історію XIX ст. "Своєрідність українського історичного процесу XIX століття, яка виникла на базі автономності українського господарства є безсумнівною", — писав він¹⁰.

На думку О. Оглоблина та М. Слабченко українська "господарська автономія" традиційно була орієнтована на Західну Європу. За М. Слабченко, "українське господарство XIX ст. перед 1861 р. являється об'єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів — до Чорного моря, зв'язаним різними шляхами зі своїм закордонним споживачем"¹¹. Орієнтація української економіки на Південь розглядалась істориками як орієнтація через чорноморські порти на європейський ринок (прихильником такої концепції був і К. Воблий, який у своєму нарисі економічної географії України писав: "...на Україні можна зазначити... одну нитку, яка зв'язує всю її господарчу історію: наша людність стихійно тяглася до Півдня, до теплого моря". Цьому заперечували рецензенти нарису С. Остапенко та К. Дубняк. Останній вважав, що українська людність здебільшого спрямовувала свою господарську діяльність не на Південь, а "стихійно тяглася... на Схід і Південний Схід", до нових земель)¹².

Саме тому обидва видатні дослідники української історії особливої уваги приділяли зовнішній торгівлі України передовсім чорноморській. Притому М. Слабченко більш ґрунтовно досліджував український сільськогосподарський експорт, а О. Оглоблин — імпорт і транзит. Такий своєрідний "розподіл праці" між двома провідними представниками "марксистського напрямку" вітчизняної історіографії 1920-х рр. пояснювалося вочевидь тим, що М. Слабченко більш цікавився аграрною історією, а О. Оглоблин — історією промисловості.

Розглядаючи боротьбу між західними країнами та Росією за ринок Наддніпрянщини О.Оглоблин, досить негативно оцінював протекціоністську митну політику Російської імперії, особливо "заборонний" тариф 1822 р. Недивно, що Олександр Петрович особливої уваги приділив такому унікальному явищу митної політики в історії України XIX ст., яким було одеському порто-франко 1819-1859 рр. (йому історик присвятив навіть окремий нарис і неодноразово згадував в інших роботах).

Оцінюючи режим "вільної торгівлі" в Одесі, Оглоблин відзначав такі його позитивні моменти: "порто-франко сприяло нагромадженню капіталу в Одесі, збільшувало товарний обіг в інтересах як імпорту, так і експорту, поширювало Одеський ринок, зміцнювало закордонну торгівлю України... сприяло поширенню експорту пшениці. Нарешті, порто-франко спричинилось до зростання Одеси як промислового й культурного центру. Заробітна платня через це збільшувалася. Реальний заробіток тут був вищий, ніж в Англії, або в будь-якій іншій Європейській країні..."¹³. Порто-франко, за О. Оглоблиним, також сприяло появі нових видів експорту, мало позитивний вплив на виробництво в Україні. Окрім того, український споживач був задоволений безмитним імпортом ("...український дідач мав право гадати, що порто-франко — річ взагалі непогана, бо дешево міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому і то доброго гатунку"), а економіка України спромоглася відмовитись від деяких примусових економічних зв'язків з Росією й розвивати стосунки із Заходом. Останнє було особливо важливим після впровадження в імперії протекціоністської системи, адже "з 1822 р. починаючи, порто-франко — то була тільки маленька квартирка у величезному мурі заборончої системи"¹⁴. Саме тому, вважав О. Оглоблин, російські фабриканти, втрачаючи ринки збуту на Півдні України, так запекло вимагали скасування порто-франко ("...звичайно вельми вабило закрити й це..."). Відомий вислів російського супротивника "вільної торгівлі" першої половини XIX ст. Г. Неболсіна щодо одеського порто-франко: "Должно применять часть государства к целому, а не целое к частям

оного", О. Оглоблин коментував так: "...інтереси української 'частки' мусили поступитися інтересам московського цілого"¹⁵.

О. Оглоблин відзначав і негативні наслідки одеського порто-франко, яке, на думку історика, поширюючи торгівлю морем з Англією, шкодило старим торговельним зв'язкам України з Німеччиною. О. Оглоблин вважав таку ситуацію завбачливо спланованою акцією російського уряду. "Воно (порто-франко — Т. Г.), — писав історик, — створювало серйозну протипагу німецькій, а згодом польській промисловій експансії на Україні (Правобережній) й на Чорно-морщині..."¹⁶. Окрім того, порто-франко, за О. Оглоблиним, мало негативний вплив перш за все на розвиток української промисловості (російські фабрики були розташовані досить далеко і страждали не так сильно). Притому деякі галузі української промисловості були практично "задушені у колісці" (як, наприклад, цукрова промисловість Півдня). Наводячи відомості про збільшення цукрового імпорту в Одесу, історик зазначав, що від контрабанди цукру здебільшого несли збитки саме українські цукрові заводи, а не петербурзькі ("...український цукор скоріше просувався з Росії, ніж опановував становище на Півдні України")¹⁷. Тому, на думку О. Оглоблина, царський уряд не так вже й нехтував інтересами російської промисловості, зберігаючи дію порто-франко, бо останнє сприяло утриманню України у стані аграрної території. Олександр Петрович висунув концепцію "буферної економіки", — якою, на його думку, внаслідок режиму вільної торгівлі в Одесі була значна частина українського господарчого терену, що сприяло збереженню його на наступний період, як ринку збуту російської промисловості¹⁸. Пізніше, в іншій своїй праці, О. Оглоблин зазначав, що порто-франко не менш ніж цукровій промисловості України зашкодило розвитку її бавовняного виробництва, стосовно якого також мав місце ефект економічного "буфера"¹⁹. Проте, не зважаючи на це, О. Оглоблин все-таки вважав загальний вплив порто-франко на економіку України першої половини XIX ст. позитивним.

Розглядаючи проблеми українського імпорту, передовсім через чорноморські порти, О.Оглоблин першим серед істориків детально розглянув боротьбу за українські ринки між виробниками Центральної та Західної Європи (зокрема, між Німеччиною, Англією та Францією). Вчений докладно висвітлив вплив цього торговельного двобою на зовнішню політику європейських держав першої чверті XIX ст. До найзначніших здобутків української історіографії 1920-1930-х років можна віднести доробок О. Оглоблина у вивченні української транзитної торгівлі першої половини XIX ст. Посилення інтересу до минулого цієї галузі було викликано між іншим і потребами тогочасної

економіки, зокрема, планами відновлення транзитної торгівлі. Тому ґрунтовні дослідження О. Оглоблиним привертали до себе увагу широких кіл наукової громадськості ²⁰.

Важливим було те, що, виходячи з нових методологічних засад, О. Оглоблин змінив навіть термінологію вивчення транзитної торгівлі. В дореволюційній літературі часто вживався термін "одеський транзит", рідше — "руський транзит", "закавказький транзит", "Одесько-кавказький транзит" тощо. О.Оглоблин уживав здебільшого термін "український транзит", пояснюючи це двома тезами: по-перше, "так званий одеський транзит" XIX ст. був фактичним спадкоємцем найзначніших транзитних шляхів, які зі стародавніх часів прямували через Україну; по-друге, "транзит цей проходив по території України і приносив користь саме Україні" ²¹. На відміну від багатьох дослідників XIX ст., які вказували на незначні традиції "російського транзиту", О.Оглоблин вважав Україну споконвічно важливою транзитною територією, простежуючи традиції українського транзиту від стародавніх часів до XIX ст. Олександр Петрович наводив біля 30 основних маршрутів українського транзиту першої половини XIX ст., визначаючи три найголовніших, які вели свою історію із давнього минулого: "західноєвропейський" транзит, що зв'язував Західну Європу через Галичину з Чорним морем (Одеса-Лейпциг та ін.); "російський транзит", що зв'язував із Європою, Близьким Сходом міста Центральної Росії (Москва-Одеса, Москва-Таганрог, Мос-ква-Феодосія та ін.); "польський транзит" (Варшава-Одеса та ін.) ²².

Використавши широкий обсяг джерел: статистику, дипломатичні документи, спогади іноземців, закордонну та російську історіографію О. Оглоблин докладно розглянув не тільки вплив подій зовнішньої політики на транзит, а й вплив прагнення оволодіти транзитними шляхами на зовнішню політику Росії, Австрії, Франції та ін. При тому автор серед інтересів різних держав не забував визначити й економічні інтереси України в справах транзиту. У контексті боротьби за транзитні шляхи О. Оглоблин розглядав такі важливі політичні події початку XIX ст., як російсько-турецьку боротьбу за гирло Дунаю й війну 1808-1812 рр. ("інтереси одеського торгу, зокрема, транзиту, не припускали, щоб вплив Росії на територію Буджаку і дунайський торгівельний шлях міг бути не забезпечений"); загарбання Бєлград Францією (це дозволило останній утворити "іллїрійський транзит", який за загальновизнаною точкою зору сильно нашкодив транзиту українському); конфронтацію між Францією та Росією, що призвела до війни 1812 р. та інше ²³.

Розглядаючи зовнішньоторговельну політику російського уряду, спрямовану на економічне поневолення "окраїн" імперії, О. Оглоблин звертав увагу на боротьбу супроти цієї політики, що згуртовувала на

Наддніпрянщині (особливо на Півдні) представників різних верств і національностей. Тому Олександр Петрович високо оцінював досягнення молодих учених Одеси 1920-х рр. щодо вивчення вітчизняної економічної думки XIX ст. ("Цілком справедливо каже акад. Д. І. Багалій, що Одеса в пореволюційній українській історіографії здобулася на роллю нового осередку української історичної думки, до того ще — думки марксової". — писав у 1929 р. Оглоблин, особливо відзначаючи роль М. Слабченка, як "організатора Одеської громади молодих українських істориків"). Рецензуючи три перші частини Записок Одеського наукового при У. А. Н. товариства ("перші й поважні наслідки науково-дослідчої праці одеського історичного осередку за невомним проводом його керівника"), Оглоблин звернув увагу на статтю Михайла Бачинського "Головні економічні течії 3040-х рр. на Степовій Україні", оцінюючи її як "безперечно цікаву і свіжу". Особливо відзначив Оглоблин висновки М. Бачинського щодо поглядів таких відомих діячів-фритредерів (прихильників "вільної торгівлі") Південної України 1840-х рр. як Демоль та Маркевич. "Автор (М. Бачинський — Т. Г.) правдиво зазначає, що "український степовий поміщик байдужісінько ставився до інтересів промислової Москви, дивлячись на свою країну, як на колонію російського капіталу". — писав О. Оглоблин ²⁴.

Перебуваючи на еміграції, О. Оглоблин не змінив своїх загальних оцінок української торгівлі першої половини XIX ст. Так, у своїй статті "Тариф 1822 р. і Україна", що вийшла друком 1955 року (автор цієї розвідки мав можливість ознайомитися з цією працею у бібліотеці УВУ в м. Мюнхені), Олександр Петрович продовжує розглядати Україну, як певну господарську автономію і гостро критикує російський митний протекціонізм. Водночас Оглоблин схвально оцінює нетривалу добу російського фритредерства 1819-1821 рр., відзначаючи в цей період особливу роль південноукраїнських портів, як центрів експортної, імпоротної та транзитної торгівлі. "Митний тариф 1819 року викликав величезне обурення серед російської буржуазії, насамперед, звичайно, промислової. ...Лініне значення тариф 1819 року мав для України. Тут, в умовах поширення польського капіталу на Правобережжі, на широких шляхах центральноєвропейського транзиту, в системі одеського порто-франко, ні попередні обмеження (тариф 1816 року), ні полегшення р. 1819 не могли призвести до надто катастрофічних наслідків. До того ще тариф 1819 року, тривав недовго (1820-1821) та йому вже з 1821 року серйозні чутки про зміну митної системи Росії загальмували торговельні операції. А все ж, доба після Віденського Конгресу, у зв'язку з підсиленням хлібного експорту, була золотим віком для українських портів. "Торгівля пів-

денної України, досягла тоді свого апогею". — писав французький подорожник, інженер Ксав'є Гоммер де Гель (.), що перебував на Україні в кінці 1830-х років"²⁵.

Говорячи про втрати української економіки після ліквідації фритре-дерських тарифів і переходу до жорсткого протекціонізму у 1822 р., Оглоблін указує на ті зміни, які відбувалися у чорноморській торгівлі: зменшення експорту ("тариф 1822 року, хоч і послаблений на Україні одеським порто-франко обмежив довіз чужоземних товарів до України, а це відбилося і на українському експорті"); дисбаланс між експортом і імпортом ("згодом загальний баланс зовнішнього торгу України через чорноморсько-озівські порти не дає якогось занепаду. Але надалі створюється велика диспропорція між експортом й імпортом у темпі їхнього зросту"); втечу капіталів за кордон ("про шкідливий вплив тарифу 1822 року на українську торгівлю свідчить також статистика купецьких капіталів, зареєстрованих в Одесі"); збільшення імпорту сировини для потреб російської промисловості ("промислова сировина, доведена до України, часто-густо йшла спочатку до Росії, а звідси вже у обробленому вигляді поступала на Україну. Гоммер де Гель слушно зауважив, що "бавовна доведена до Одеси спочатку йде до Москви, а потім у вигляді фабрикатів повертається вже звідси до Чорноморських губерній") тощо²⁶.

Загалом позитивно оцінюючи вплив на українську економіку міжнародного транзиту першої половини XIX ст. та одеського порто-франко, Оглоблін відзначав їх негативний вплив на розвиток місцевої промисловості. Олександр Петрович указує на хитрість зовнішньоторговельної політики російського уряду, який ніби йшов на поступки "місцевому інтересові" споживачів і торговців на Україні, а насправді унеможлилював подальший розвиток багатьох галузей промисловості Наддніпрянщини в першу чергу на її Півдні. "Цілком зрозуміло, що така подвійність російської митної політики (в першу чергу, забезпечити основні ринки Росії, мовляв, обнести їх китайським муром, а суміжні території, зокрема, Україну, перетворити на терен конкуренції, й боротьби капіталу російського й європейського — із капіталом українським) не могла дати російському капіталові негайну перемогу на Україні. Зате вона позбавила змоги український промисловий капітал нормально розвиватися"²⁷. Таким чином, імперський уряд забезпечував для центрально-російської промисловості ринки збуту на Україні у майбутньому. Оглоблін знов повторює тезу про Наддніпрянщину першої половини XIX ст. як своєрідний "економічний буфер", згадуючи, що схожою була ситуація і в деяких інших прикордонних провінціях імперії.

Нажаль вищезазначена коротка стаття була практично єдиною розвідкою Олександра Петровича з його доробку на еміграції, що була присвячена українській економіці першої половини XIX ст. Учений, який завжди вважав вивчення економічної історії найважливішим аспектом в осмисленні минулого, був змушений згорнути свої історико-економічні дослідження. Головною причиною цього, безперечно, була недоступність джерел, передовсім архівних, яку не могли компенсувати твори європейських авторів (наприклад, вже згадуваного К. Гоммер де Голя), що ними тепер міг користуватися Оглоблін. Проте важливі узагальнення та нові методологічні підходи, які було застосовано О. Оглоблиним щодо вивчення української торгівлі XIX ст. мали значний вплив на праці багатьох істориків та економістів діаспори (Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, Б. Винара, І-С. Коропецького та ін.).

Для дослідників в Україні праці О.Оглобліна тривалий час були малодоступними. Сьогодні праці О. Оглобліна з історії українського господарства знов повертаються до читачів на Батьківщині, притому вони не тільки не застаріли, але й не втратили певного новаторства методологічних підходів до вивчення багатьох аспектів вітчизняної економічної історії.

Примітки:

1. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблін (1899-1992) // *Український історик*. — 1993. — № 1-4. — С. 29.
2. Багалій Д. *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*. — Х., 1928. — Т. 1. — С. 87.
3. Цитовано за: Винар Б. Академік Михайло Слабченко (*Матеріали до біографії та бібліографії*) // *Український історик*. — 1982. — № 3-4. — С. 25.
4. Оглоблін О. *Думки про сучасну українську советську історіографію*. — Нью-Йорк, 1963. — С. 6.
5. Оглоблін О. *Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)* // *Український історик*. — 1971. — № 1-2. — С. 5.
6. Там само. — С. 10.
7. Там само. — С. 10, 11.
8. Оглоблін А. П. *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*. — К., 1925. — С. 4.
9. Оглоблін О. *Проблема української економіки в науковій й громадській думці XIX-XX ст. // Червоний шлях*. — 1928. — № 9-10. — С. 166.
10. Оглоблін О. М. Є. Слабченко *Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття там першої ДВУ*. 1925. Стор. 318 // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. — 1926. — Кн. VII-VIII (1926). — С. 561.

11. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Одеса, 1925. — Т. 1. — С. IV.
12. Воблій К. Г. Економічна географія України. — К., 1925. — С. 211; Остапенко С. Акад. Воблій К. Г. Економічна географія України. Київ. 1922 // Червоний шлях. — 1923. — Т. 2. — С. 288-290; Дубняк К. К. Воблій. проф. Економічна географія України. Київ. 1925 // Червоний шлях. — 1925. — № 9-10. — С. 211-213.
13. Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — 1928. — Т. 9. — С. 42.
14. Там само. — С. 44.
15. Там само. — С. 45.
16. Оглоблін О. Одеське порто-франко. — С. 47.
17. Там само. — С. 45.
18. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — Х., 1931. — С. 97-98.
19. Оглоблін О. Бавовняна промисловість на Україні // Червоний шлях. — 1929. — № 3. — С. 123.
20. Антипович К. Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX ст. // Червоний шлях. — 1928. — № 4. — С. 226-228.
21. Оглоблін О. Нариси... — С. 31, 40.
22. Там само. — С. 45-50, 67, 68.
23. Там само. — С. 49.
24. Оглоблін О. Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-історична. — Ч. I. (ДВУ, 1927, 99 ст.), Ч. II (ДВУ, 1928, 92 ст.), Ч. III (ДВУ, 1928, 102 ст.). За редакцією М. Слабченка // Червоний шлях. — 1929. — № 7. — С. 243, 144, 247, 248.
25. Оглоблін О. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник О.Ч.С.У. — 1955. — С. 17.
26. Там само. — С. 19, 20.
27. Там само. — С. 20.